

הרב שמעון ביטון

שפיכת מים בחג השבועות - על מנהג והעלמו

זכורני שילדים היה לנו תג השבועות אחד מן החגים היותר שמחים ועליזים לאור מנהגי שפיכת המים שבהם נהגו גם המבוגרים שבינינו. מנהג שפיכת המים היה כל כך מושרש בקרב המבוגרים עד כדי כך שאף לא אחד ראה בכניסת איש לבית רעהו על מנת לשפוך עליו מים, פסול כלשהו. מנהג זה הלך ונעלם במהלך השנים וכעת ממשיכים לאחוז בו ילדים קטנים ותו לא. במאמר זה ברצוני להתחקות אחר שורשי המנהג והסיבות להיעלמותו.

א. על תוקפו של מנהג ואפשרות ביטולו

ר' יוסף האן¹ אומר בספרו "יוסף אומץ" כי "כל מנהג אבותינו - תורה, ומה שלא ידענו הוא לקוצר דעתינו". בכך מבטא חכם זה את התוקף הגדול אותו משווה ההלכה למנהג. ואכן במקורותינו אנו מוצאים ביטויים רבים לחשיבותו של המנהג. כך מוצאים אנו בדברי רשב"י²:

ילקוט שמעוני משלי רמז תתקס

"אל תסג גבול עולם, א"ד שמעון בן יוחאי אם ראית מנהג שעשו אבותינו אל תשנה אותו, כגון אברהם תיקן תפילת השחר, יצחק תפילת המנחה, יעקב תפילת ערבית, שלא תאמר אף אני אוסיף אחרת, תלמוד לומר 'אשר עשו אבותיך', א"ד יוחנן לא עשו אלא לכל הדורות".

מדברי ר' יוחנן עולה כי אין לראות במנהג תקנה לדור מסוים ולזמן מסוים אלא תקנה שיש לכבדה בכל הדורות. ובדברי הירושלמי אף מצינו כי למנהג יש עדיפות על פני החלכה:

תלמוד ירושלמי מסכת יבמות פרק י"ב דף יב טור ג'ה"א

"חלצה במנעל, חליצתה כשרה. למי נצרכה? לרבי מאיר. ורבי מאיר

1. הדברים שלהלן נלקחו רובם ככולם מתוך ספרו של פרופ' ד' שפרבר, מנהגי ישראל (א), ירושלים תשמ"ט (עמ' ט-לא במבוא).

2. הציטוטים מתוך פרויקט השו"ת גירסא 10.

אמר אין חולצין במנעל? תני: מר רבי יוסי מעשה שהלכתי לנציבין ראיתי שם זקן אחד ונמתי לו. בקי לך ר' יהודה בן בתירה מימך? ונומה לי, רבי שולחני הייתי בעירי ועל שולחני היה תדיר. ונמתי לו, ראית חולץ בימך? במה היה חולץ במנעל או בסנדל? אמר לו, רבי יש סנדל במקומו? ואמרתי מה ראה רבי מאיר לומר אין חולצין במנעל?

ר' בא בר יהודה בשם רב, אם יבוא אליהו ויאמר שחולצין במנעל, שומעין לו, שאין חולצין בסנדל, אין שומעין לו, שהרי הרבים נהגו לחלוץ בסנדל והמנהג מבטל את ההלכה.

רבי זעירא רבי ירמיה בשם רב: אם יבוא אליהו ויאמר שאין חולצין במנעל, שומעין לו, שאין חולצין בסנדל, אין שומעין לו, שהרי הרבים נהגו להיות חולצין בסנדל והמנהג מבטל את ההלכה."

בדברים חריפים אלו של הירושלמי אנו שומעים על עמדה הלכתית הגורסת שאף אם תהיה התערבות אלוקית³ (=דמותו של אליהו), שתכריע כנגד המנהג הנוהג, הרי שלנו אין אלא מה שנהגו. הסבר לתוקף הרב אותו מקנים חכמים למנהג מוצאים אנו בדברי רב האי גאון⁴ בדבריו אודות מנהגי התקיעות ברי"ה וסדרן:

"ודבר הרבים היא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא. ויותר מכל ראיה מזה פוק חזי מאי עמא דבר⁵ וזה העיקר והסמך. ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בענין הזה..."

דהיינו, המנהג הנוהג משקף ומשמר את שלשלת קבלת ההלכה למן משה רבינו ועד לדורו של כל חכם וחכם ועל כן ההלכה בספרים היא זו שנדרשת להתאמה למנהג ולא להיפך.

עם זאת מצינו כי לא מעט חכמים לא חששו לבטל מנהג שנראה בעיניהם כמנהג טעות, ואף ראו בכך מצוה. מפורסמים הם דבריו של רבינו תם בהקשר זה - 'מנהגי זה יגהנס' למפרע. כך האר"י הקדוש לא חשש לבטל את המנהג

3. קשה להמנע מהשוואת הנדון כאן למסופר בבבלי בסוגיית "יתנורו של עכנאי", כאשר בשני המקומות אנו מוצאים כי חז"ל לא יחסו משמעות להכרעות הלכתיות יימן השמים."

4. אוצר הגאונים לרבי'ם לוי, ראש השנה, ירושלים תרצ"ג, עמ' 61-62 (מובאים בספרו הנייל של שפרבר במבוא, עמ' כט).

5. על פי דברי הגמרא בברכות מה, ע"א:
"רבי טרפון אומר: בורא נפשות רבות וחסרן. אמר ליה רבא בר רב חנן לאבבי, ואמרי לה לרב יוסף: הלכתא מאי? - אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דברי".
כאן רואים אנו הכרעה הלכתית באשר לנוסחן של ברכות בהתאם למה שהיה נהוג בקרב העם.

לעמוד בשעת אמירת ה"קדיש", שכן לדעתו מנהג זה מיוסד על טעות בירושלמי ולכן יש לבטלו. לכך יש להוסיף כי מנהגים שונים בקרב העם אשר מקורם בתרבות שסבבה את עמנו בכל הגלויות, ואכן אין להם שורש ועיקר במקורותינו.

כדוגמא לכך מציין שפרבר כי המנהג הרווח בקרב חלק מעדות המזרח ולפיו אשה בשנת האבל הראשונה על בעלה איננה נכנסת לביתם של אחרים, מיוסד בבירור על מנהג שרווח בקרב השבטים הברבריים. כך הוא ככל הנראה גם באשר לנקוב את אוזנו של הרב הנולד ולקבוע בו נום.

בסיכום התייחסותו לנושא, כותב בעל ה"פרי חדש":

"כל מנהג שיש בו קצת הפסד מצוה או חשש סרך איסור, לא הוי מנהג".

דבריו אלו של ה"פרי חדש" מספקים פתח קטן לביטולם של מנהגים שדעתם של חכמים אינה נוחה מהם, שכן "הפסד מצוה" ו"חשש איסור" הינם גדרים רחבים ביותר.⁶

ב. הקשר בין חג השבועות למים

על הקשר שבין חג השבועות למים מוצאים אנו מקורות רבים ואנו נזכיר כאן מעט מהם. לפי המשנה במסכת ר"ה בחג נידונין על המים ובעצרת על פירות האילן. אומנם בחג נידונין על המים אך ברור לגמרי שללא מים לא יהיו פירות ולפיכך ניתן לומר שישנו קשר הדוק בין המים לבין חג השבועות, קשר של סיבה ומסובב.

אך יותר מכל קשורים המים לחג השבועות לאור המשלת התורה ופעולתה על האדם למים. כידוע התורה נמשלה לעוד הרבה דברים ובעיקר לדבש, חלב ויין. אך דומה כי חז"ל ראו בהמשלת התורה למים את ההשוואה הקולעת ביותר כפי שניתן ללמוד מן המקור המצוטט להלן, שלאור חשיבותו נביא אותו במלואו.

שיר השירים רבה (וילנא) פרשה א' ד"ה ג ד"א כי

ג. ד"א כי טובים דודיך מיין נמשלו ד"ת במים ביין בשמן בדבש וחלב, במים (ישעיה נ"ה) 'הוי כל צמא לכו למים' מה מים מסוף העולם ועד סופו דכתיב לדוקע הארץ על המים כך תורה מסוף העולם ועד סופו שנא' (איוב י"א) 'ארוכה מארץ מדה', מה מים חיים לעולם שנאמר (שיר

6. למרות זאת נזהרו חכמים מלבטל מנהגים בקלות יתירה גם כאשר ישנו חשש אמיתי לאיסור בקיום המנהג. כך למשל מאשר הגר"ע יוסף את המשך קיומו של המנהג לשטוח ענפים ועצים בבתי כנסת בחג השבועות. זאת למרות שיש בכך איסור של "ובחוקותיהם לא תלכו" לפי הגר"א (ילקוטי יוסף [ה], ירושלים תשמ"ח, עמ' 443 ושם הערה מס' כד).

השירים ד) 'מעין גנים באר מים חיים' כך תורה חיים לעולם שנאי (משלי ד') 'כי חיים הם למוצאיהם' וכתוב (ישעיה נ"ה) 'לכו שברו ואכלו, מה מים מן השמים שנאי (ירמיה י') 'לקול תתו המון מים בשמים כך תורה מן השמים שנאי (שמות כ') 'כי מן השמים דברתי עמכם'. מה המים משיבין הנפש שנאי (שופטים ט"ו) 'ויבקע אלקים את המכתש אשר בלחיי וגו' כך תורה שנאי (תהלים י"ט) 'תורת ה' תמימה משיבת נפש', מה המים מטהרים את האדם מטומאה שנאי (יחזקאל ל"ו) 'וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם' כך תורה מטהרת הטמא מטומאתו שנאי (תהלים י"ב) 'אמרות ה' אמרות טהורות'. ומה מים כשאיין אדם ידוע לשוט בהן סוף שהוא מתבלע כך ד"ת אם אין אדם יודע לשוט בהן ולהורות בהן סוף שהוא מתבלע, א"ר חנינא דקיסרין מה המים נמשכין לגנות ופרדסים ולבתי כסאות ומרחצאות יכול אף ד"ת כן ת"ל (הושע י"ד) 'כי ישרים דרכי ה', א"ר חמא בר עוקבא מה המים מגדלין את הצמחים כך ד"ת מגדלין את כל מי שהוא עמל בהן כל צרכן.

יש לשים לב למקום הרב אותו הקצו חז"ל להשוואה בין התורה למים לבין המקום אותו נתנו חז"ל להשוואת התורה לשאר הדברים, דומה כי כאן ניתן לומר שכמות אכן מעידה על איכות (מומלץ לעיין במקור בשלמותו).

ג. מנהג שפיכת המים בחג השבועות

על מנהג זה אנו שומעים עדויות כבר מקדמת דנא. צלניק המכנה מנהג זה בשם "מנהג מזור"⁷ מעיד על כך כי עדות לקיומו של המנהג מוצאים אנו כבר בדברי ר' דוד ברבי אהרן הסבעוני בהוספותיו לסידור התפילה של רבינו מימון אביו של רמב"ם. לאור עדות זו ניתן להעריך כי מנהג זה רווח בקרב עדות הספרדים כבר למן המאה הי"ב למנינם לכל הפחות.

ר' דוד מוסיף לדברי ר' מימון כי גם בקהילתו נהגו בכך: 'יוכן מנהגנו לזלוף מים קצתם על קצתם'. צלניק אף מספר על אנקדוטה נחמדה בקשר למנהג זה. בימי שלטון הטורקים בארץ עברו המושל וסגנו באחד הרחובות בטבריה, ונתין אנגלי (שהיה מרוקאי), שפך מים בטעות גם עליהם. דבר זה גרם למהומה רבתה ולצורך בבריחתו של הנתין האנגלי לקונסוליה הצרפתית עד יעבור זעם.

אלמליח⁸ התרשם מקרוב ותיעד את קיומו של המנהג בעת מסע שעשה בארצות צפון אפריקה. בתיאורו את החג במרוקו במספר אלמליח כי חג

7. נ"ה, צלניק, ספר עצרת, ירושלים תשמ"ז, עמ' 254-255.

8. אי אלמליח, "מנהגי חג השבועות במזרח אפריקה ובצפונה", למועד (א), ירושלים תשי"ה, עמ' 98-102.

השבועות מתייחד "בזריקת סילוני מים על כל עובר ושב", ואף על הגוים לא נמנעו מלשפוך מים.

מנהג זה נהג גם בטרופולי ושם בליל חג השבועות בחצות, היו ממלאים יהודי טריפולי כלים מכלים שונים במים ומשאירים את הכלים לכל הלילה תחת כיפת השמים. באשמורת השלישית היה בא כל מי שחש בעינו ורוחץ אותם במים וכבאורח נס היו כולם מבריאים בעיניהם. כך מציין גם וסרטיל⁹ כי מנהג שפיכת המים היה מנהג קדמון בקרב יהודי לוב: "ולא נמצא אדם שהקפיד על זה - מנהג קדמון הוא ואין מערערין אחריו". כמו כן מציין הוא לקיומו של המנהג במרוקו.

מן האמור לעיל יכול להיווצר הרושם המוטעה כי למנהג זה אין מקום בבית המדרשי ולא היא. הרב דוד עובדיה מביא בספרו החשוב 'נהגו העם'¹⁰ עדות מוצקה להיותו של מנהג זה מנהג 'רבני כשר'. לפי תיאורו מנהג זה נהג בתוככי בתי הכנסת שעה שקראו את 'האזהרות' לחג השבועות. מי שעלה בחלקו לקרוא את הבית האחרון של האזהרות היה זוכה לכך שכל המתפללים ישפכו עליו מים.

ואכן גם צלניק שדבריו הובאו לעיל מציין כי מנהג זה היה רווח בקרב יהודי מרוקו וכי כך היו נוהגים: בשעת המנחה ישבו הגברים בבית הכנסת לקריאת האזהרות והיה אם מאן דהוא טעה בקריאה "כיבדו" אותו שאר המתפללים בהתזת מים כגמול על טעותו. זה שזכה להיות המסיים של קריאת האזהרות אף זכה לכך שכל המתפללים יתזו עליו מים ואין פוצה פה ומצפץ. לאור תיאורים אלו ואחרים ניתן לקבוע כי מנהג זה היה מבוסס היטב וכי לא הייתה לו התנגדות ככל הנראה אף לא מצד חוגי הרבנים.

ד. לטעמי מנהג התזת המים בחג השבועות

דומה כי בראש ובראשונה יש לציין את הקשר ההדוק שבין המים לתורה לאור המשלתה של התורה למים, כפי שעולה באופן ברור מן המדרש המצוטט לעיל. לכך יש להוסיף טעמים מספר שנוכרו בספרות. לפי ליפשיץ¹¹ מעשה שפיכת המים מבטא בעיקרו וכפי פשוטו סמל לכריתת

9. א' וסרטיל, ילקוט המנהגים, ירושלים תשל"ז, עמ' 326-327.

10. הרב ד' עובדיה, נהגו העם, ירושלים תשי"ס, עמ' נז ואילך.

11. ב' ליפשיץ. בתוך: ד' שפרבר, מנהגי ישראל (ד), ירושלים תשנ"ה, עמ' ש'. ליפשיץ מפנה כסימוכין לדבריו לישיעה ל', א ולירושלמי תענית ב', ז (סה, ע"ב), אך דומה כי מעיון בשני המקומות דבריו אינם פשוטים כלל ועיקר ולהפך. בטקסי כריתת ברית הן בתניך והן אלו שאנו מכירים מן המזה"ק (לסקירה מקיפה אודות הברית במזה"ק ראה מאמרו של ח' תדמור, "ברית ושבועת אמונים במזה"ק", שנתון למקרא ולחקר המזה"ק (ה-ו), ירושלים תשמ"א-תשמ"ב, עמ' 149-174), לא ניכר כי היה תפקיד כלשהי למים בכריתת הברית. לפיכך נדמה כי השערתו בדבר הטעם למנהג נשאת בגדר צ"ע.

ברית. הרב דוד עובדיה¹² מביא שני טעמים אפשריים למנהג. לפי האחד המים הנשפכים הנם בבחינת רמז לטל התחיה אותו הוריד ה' על המתים בשעת מתן תורה. ולפי השני יש במנהג זכר למסורת לפיה הוטמן משה רבינו בתיבה ביום ו' בסיון, יום מתן תורה.

אלמליח¹³ מציין כי קבלה הייתה בידי היהודים ולפיה כל מי שנשפכו עליו מים בחג השבועות לא תאונה אליו כל רעה כל אותה שנה ואף חוליים ומדוים רעים לא יפקדוהו כל אותה שנה. לנו נראה כי הטעם הראשון הנו הסביר ביותר כפי פשוטם של דברים.

ה. ביטולו של המנהג בארץ ישראל

עם עליית יהדות צפון אפריקה לארץ ולמן אז דומה כי המנהג הולך ומשתקע מבחינה ציבורית (לבד מילדים קטנים הממשיכים לאחוז במנהג זה בחדוה בחוצות הערים), ובוודאי שמקומו של המנהג נפקד לחלוטין מבתי הכנסת ובתי המדרש. עובדה זו הנה מתמיה לאור השנים הרבות שנהגו במנהג זה ולאור היות המנהג חלק מסדר היום של בתי הכנסת בצפון אפריקה.

בטרם נבוא לשער את הסיבות להיעלמותו של המנהג אט אט, יש לציין כי קיימים עוד מנהגים שנעלמו עם הגעת העדה הנוהגת בהם לארץ ישראל. כך למשל מציין שפרבר¹⁴ כי בקרב עדות זאכו מכורדיסטאן נהגו לזרוק כסף בעיצומו של יום חג השבועות למפה גדולה שהייתה פרושה לפני אחד מכהני העדה. מנהג זה, שהיה מיוסד על מסורת גאונים ולפי פסיקת ר' שמעון בגמרא לפיה אין דין מוקצה ביו"ט, בוטל עם עליית עדת זאכו לא"י.

כסיבות אפשריות לביטולו של מנהג, למרות היותו מבוסס הלכתית, מציין שפרבר¹⁵ שתי סיבות מרכזיות. נתק או הפסקה ברצף קיומו של המנהג מסיבות היסטוריות או מסיבות אחרות, או התנגדות של חכמים לקיומו של המנהג.

באשר למנהג שפיכת המים בחג השבועות הרי שלא מצינו כי היה נתק בקיומו של המנהג ולפיכך סיבה זו איננה זו שבעטיה בוטל (או שמא נכון יותר לומר הולך ומתבטל), המנהג. דומה כי פתח להבנת ביטולו של המנהג ניתן למצוא בדבריו של הרב דוד עובדיה הכותב כי במרוקו היה המנהג נוהג "בין הגברים בלבד"¹⁶. עם עליית יהודי מרוקו ארצה נהגו בו גם הנשים, ולפי שיש חשש ברור לאיסורא קורא הרב עובדיה לביטולו של המנהג. אך גם בטעם

12. הערה מס' 10 לעיל עמ' נו.

13. הערה מס' 8 לעיל, עמ' 99.

14. הערה מס' 1 לעיל במבוא.

15. ד' שפרבר, מנהגי ישראל (ב), ירושלים תשנ"א, עמ' רלד-רלט.

16. הערה מס' 10 לעיל, עמ' נח.

הלכתי זה של הרב עובדיה אין בכדי הסבר להיעלמותו של המנהג מבתי הכנסת, והלא היה ניתן להגביל את המשך קיומו של המנהג לבית הכנסת וכך לפתור את החשש המוצדק לאיסור שיכול להלוות לקיום המנהג.

דומה כי לצד ההסבר ההלכתי לביטולו של המנהג, יש לראות בשינויים בתנאי החיים בין ארצות צפון אפריקה (במחצית המאה הקודמת), לבין תנאי החיים בא"י המערבית את הגורם המרכזי להפסקת המנהג. שכן בתנאי חיינו ובהתאם לריהוט המפואר והיקר שקיים בתי הכנסת ברור כי קיומו של המנהג הינו בבחינת נזק כלכלי ודאי לבית הכנסת ולמתפללים (זאת לבד מאפשרות של השלכות חברתיות קשות של קיומו של המנהג כאשר חלק מהציבור יכול להיפגע ממנו עקב אי הסכמה או אי קבלה של המנהג).

לאור דברינו ולאור הנימוק ההלכתי הכבד שהועלה לעיל דומה כי מנהג שפיכת המים בחג השבועות, מנהג שנהג בקרב יהודי צפון אפריקה לפחות למן המאה הי"ב, הולך ונעלם, ובמקום להשיב את הנפש בסילון מים משיבים אנו את נפשנו בסילון של תורה שנמשלה למים.